

ILUSTRACE KALENDÁŘOVÉ ČÁSTI U KNIŽNÍCH KALENDÁŘŮ 19. STOLETÍ

Zdenka Bosáková (Praha)

Illustrations of the Calendar Part of Book Calendars in the 19th Century

Abstract: Illustrations of the calendar part are the basic illustration in book calendars. They were placed on the twelve pages of the calendar part above the list of the days of the month. In some cases, especially in calendars from the beginning of the 19th century and Jewish calendars, these were even the only illustrations. The themes of these illustrations are considerably varied regardless of the focus of the calendars. Most frequently, they show the work done in specific months, popular pastime activities, but also signs of the zodiac, vedute, as well as scenes from the Bible and from Czech history.

Keywords: book calendars – illustrations – themes – 19th century

Základem knižních kalendářů je kalendářová část. Jedná se o stránky obsahující přehled dní v měsíci, přehled svátků připadajících na konkrétní dny, někdy též přehled výročních trhů konajících se v daném měsíci. Kalendářová část pro jeden měsíc mohla mít více než jednu stranu, k danému měsíci často patřila i protilehlá strana, případně následující list. Byly zde podrobněji uvedeny termíny výročních trhů a ve většině případů tu bylo místo na poznámky. Ilustrace kalendářové části,¹ kterými se tento článek zabývá, jsou drobné obrázky nacházející se na horním okraji stran první, tzv. kalendářové části knižních kalendářů.

Tyto drobné ilustrace nejsou specifickým 19. století, ve velkém se objevují jak v dřívějších staletích, tak v kalendářích 20. století. V žádném případě to ale neznamená, že byly obsaženy ve všech knižních kalendářích. Existují tituly, ve kterých nebyly tyto ilustrace obsaženy v žádné fázi vydávání.

Velikost ilustrací se pohybuje v rozmezí 1–3 × 2–5 cm. Štočky byly používány opakovaně a u některých lze pozorovat jejich opotřebení. Až na výjimky nebyly ilustrace nijak originální a celkem často se totožné ilustrace vyskytovaly u různých nakladatelů. Ilustrace na základě stejných štoček tak použili například Alois Hynek v roce 1883² a Carl Scheithauer v roce 1897³ nebo Bedřich Stýblo v letech 1863,⁴

1857⁵ a 1890⁶ a Karel Bellmann v letech 1862⁷ a 1864⁸ (obsahově se žádné z těchto kalendářů neshodovaly). Zde je možné si položit otázku, zda nebyly některé ilustrace distribuovány spolu s povinnými částmi kalendářů.⁹ Pokud odhlédneme od naprosté shodnosti v ilustracích, nelze si nevšimnout podobnosti námětů a kompozic (viz obr. 1–4).

Jistě zde hrála roli určitá konzervativnost čtenářů a s tím související neochota nakladatelů experimentovat. Neochota čtenářů přijímat nové věci byla důvodem, proč byly kalendářové části tištěny frakturou ještě mnoho let po zavedení antikvy do převážné části kalendářů.¹⁰

Autory ilustrací většinou neznáme, bývají totiž signovány jen zřídka. Jednou z výjimek, která určitě stojí za zmínku, jsou ilustrace Palečkova salonního kalendáře na rok 1889, jejichž autorem byl Mikoláš Aleš. Ani jeho ilustrace se tematicky od jiných příliš neliší, ale do zpracování vložil autor vlastní invenci a humor. U ilustrace na měsíc duben, která zobrazuje svatého Jiří v boji s drakem, lze na těle draka přečíst jasný nápis „Činže“. V té době se rodina Mikoláše Aleše právě kvůli „vysokým činžím“ několikrát stěhovala.¹¹ Nápis tak může být konstatováním, že díky této ilustraci (souboru ilustrací) má dostatek prostředků na zaplacení činže, nebo naopak povzdech nad nezaplacenou činží. Humorně pojal

¹ Dále pouze ilustrace.

² Prager Bote, 1883.

³ Duxer Bote, 1897.

⁴ Hausfreund, 1863.

⁵ Jahresbote, 1857.

⁶ Pilger aus Prag, 1890.

⁷ Česko-moravská pokladnice, 1862.

⁸ Česko-moravská pokladnice, 1864.

⁹ Povinnými částmi kalendářů byly: kalendářová část, seznam výročních trhů, rodokmen císařské rodiny a „úřední informace“, což byly například sazby daní. Povinné části byly distribuovány tzv. Kalendářní komisí (Kalenderkommission), která sídlila ve Vídni, později snad i v Praze. V některých letech byli autory těchto povinných částí nakladatelé a jejich obsah podléhal kontrole, protože byl ale tento způsob zdoluhavý a jeho výsledkem bylo i tak mnoho chyb, byly později povinné části distribuovány centrálně komisí a nakladatelé si pouze směli vybrat podobu. Více o této problematice viz BOSÁKOVÁ 2012.

¹⁰ BOSÁKOVÁ 2015, s. 13.

¹¹ HORA-HOŘEJŠ, 2013.

Obr. 1–2. Podobnost kompozic u kalendářů jednoho nakladatele. *Neuer Kalender*, 1827 a 1835.

Obr. 3–4. Podobnost námětů u kalendářů různých nakladatelů. *Illustrierter Kalender für das Egerland* (1884) a *Kalendář českých rodin*, 1890.

Obr. 5. Ilustrace Mikoláše Alše zobrazující nepodařený lov. *Nového Palečka humoristický kalendář*, 1889.

Obr. 6. Ukázka umístění měsíčního znamení obvyklého v 1. polovině 19. století. *Neuer Kalender Jahr*, 1827.

také ilustraci k měsíci listopadu, kde myslivec na lovu divočáka místo ve vítězné pozici visí na stromě a divočák na něj doráží (viz obr. 5).

Témata ilustrací kalendářových částí lze rozdělit zhruba do čtyř skupin, které souvisí s uživatelským určením a zamě-

řením kalendáře. Jsou to měsíční znamení (samostatně nebo jako součást kompozice), náboženské motivy, témata související se zaměřením kalendáře a práce a zábava.

První skupina, samostatná měsíční znamení, představuje nejjednodušší podobu ilustrace. Znamení se nacházela často

Obr. 7. Ilustrace zobrazující klanění tří králů spolu s měsíčním znamením Vodnáře a svatou Anežkou Římskou (svátek 21. 1.). *Pilger aus Prag*, 1863.

Obr. 8. Ilustrace z března roku 1854, kde je současně Ukřižování Krista, Příchod Cyrila a Metoděje a měsíční znamení Berana. *Jahresbote*, 1857.

v židovských kalendářích, které většinou již v celém svazku jiné ilustrace neobsahovaly (některé židovské kalendáře neobsahovaly ani tato měsíční znamení). V katolických kalendářích se samostatně umístěná měsíční znamení vyskytují zřídka. Pokud se vyskytují, nalezneme je na protilehlé straně určené pro poznámky (nad kalendářem bývala v těchto případech umístěna jiná ilustrace). Měsíční znamení mohou být vložena do ilustrace jako oddělené nepravidelné části. Ty se objevovaly na místě, kde by podle povahy ilustrace

nebyl žádný motiv, nejčastěji by se zde nacházelo nebe (viz obr. 6).

U měsíčních znamení se jedná o jednoduché skici, které zůstávaly téměř stejné. Tento koncept najdeme hlavně do 1. poloviny 19. století, kdy ilustrace obvykle ještě nedělil rámeček (ilustrace dělené rámečkem viz obr. 7–9).

Druhou skupinou byly náboženské motivy, které se nejčastěji objevují v tom typu kalendáře, který má v názvu slovo „katolický“, „Mariánský“ a jejich německé ekvivalenty. I zde

Obr. 9. Legenda o Janu Nepomuckém. *Regensburger Marienkalender*, 1881.

se témata a kompozice lišily minimálně a odvíjely se od svátků a událostí vážících se k danému měsíci. V textu uvádím původní data a názvy svátků, změny jsou zaznamenány v poznámkách pod čarou.

Leden doprovází výhradně zobrazení Klanění tří králů (6. 1.) nebo Svátek křtu Páně (13. 1.).¹²

Únor má podobné téma, a to Uvedení Krista do chrámu, dříve byl svátek nazýván též Očišťování Panny Marie (2. 2.).¹³

V březnu až červnu pak záleželo na tom, na které datum připadly Velikonoce.¹⁴ Z velikonočních témat nalezneme v březnu Ukřižování Krista, v dubnu pak Zmrtvýchvstání Krista nebo Nanebevstoupení Krista. Prolínání velikonoční tematiky nalezneme i v květnu, kdy se v některých případech objevuje Nanebevstoupení Krista a Sslání Ducha Svatého, v červnu pak Sslání Ducha Svatého a Nejsvětější srdce Ježíšovo.

Pokud Velikonoce připadly až na duben, v březnu nalezneme Zvěstování Páně (25. 3.), výjimečně zobrazení sv. Josefa (19. 3.). Do roku 1863 připadal na 9. březen příchod Cyrila a Metoděje, až teprve u příležitosti 1000. výročí sta-

novil papež Pius IX. slavení jejich příchodu na 5. 7. Slavení památky věrozvěstů se ale na červenec přesunulo pouze v Českých zemích, na Slovensku a v Chorvatsku. Bedřich Stýblo tak v roce 1857 v jazykově německém kalendáři přiřadil ilustraci zpodobňující příchod Cyrila a Metoděje k březnu, zatímco v jazykově českém kalendáři na rok 1884 umístil tutéž ilustraci k červenci.¹⁵

Duben byl věnován výše popsaným velikonočním tématům.

Květen byl z větší části také věnován Nanebevstoupení Krista a Sslání Ducha Svatého, výjimečně nalezneme tematiku sv. Jana Nepomuckého. Několik kalendářů (například Svato-Václavský kalendář¹⁶ a Regensburger Marienkalender¹⁷) obsahovalo k měsíci květnu dělenou ilustraci se zpodobněním tří důležitých fází legendy (viz obr. 9).

V červnu se k Sslání Ducha Svatého přidává Nejsvětější srdce Ježíšovo.

V červenci se ilustrace věnovaly většinou Navštívení Panny Marie (2. 7.),¹⁸ již zmíněnému příchodu Cyrila a Metoděje (5. 7.), výjimečně svátku svatých Jáchyma a Anny (26. 7.).¹⁹

¹² Od roku 1970 slaveno 6. 1.

¹³ VONDRUŠKA 2005.

¹⁴ Velikonoční neděle může připadnout na období 22. 3. – 25. 4., další zobrazované události tedy s příslušným posunem – Nanebevstoupení Páně (40 dní po Velikonocích), Sslání Ducha Svatého (50 dní po Velikonocích), Nejsvětější trojice (neděle po Sslání Ducha Svatého), Nejsvětější srdce Ježíšovo (2. pátek po Nejsvětější trojici).

¹⁵ Jedná se o *Der Jahresbote a Česko-moravský posel*, pravděpodobně se stejná situace dá pozorovat i v jiných letech, k této práci jsem ale oba kalendáře z jednoho roku po roce 1863 k dispozici neměla.

¹⁶ *Svatojáclavský kalendář*, 1874.

¹⁷ *Regensburger Marienkalender*, 1881.

¹⁸ Od roku 1969 se tento svátek slaví 31. 5.

¹⁹ Svátek svatého Jáchyma se původně slavil 16. 8., byl ale přesunut a slaví se společně se sv. Annou.

Obr. 10. Památka všech věrných zemřelých. *Regensburger Marienkalender*, 1881.

V srpnu byly námětem ilustrací Proměnění Páně (6. 8.) nebo Nanebevzetí Panny Marie (15. 8.).

V září nalezneme mezi tématy ilustrací Narození Panny Marie (8. 9.), svátek svatého Václava (28. 9.) a Archanděla Michaela (29. 9.).²⁰

Říjen je podle kalendářních ilustrací zasvěcen svátku Panny Marie vítězné (7. 10.)²¹ a svátku Andělů strážných (2. 10.) s velmi podobným zobrazením jako Archanděl Michael v měsíci září.

Listopad je věnován dvěma svátkům, Všem svatým (1. 11.) a Památce všech věrných zemřelých (2. 11.). Oba svátky jsou vyobrazeny podobně, uprostřed je vždy postava sedící na trůnu (jedná se o Pannu Marii nebo Ježíše Krista), která je obklopena světci nebo modlícími se postavami (viz obr. 10 – ve spodní části byly přidány postavy povstávající z hrobů).²²

Námět u stran s prosincovým kalendářem je téměř u všech kalendářů stejný, narození Ježíše Krista, případně Jezulátko nesené anděly.

Třetí, z hlediska námětů nejzajímavější skupinou jsou ilustrace, které přímo souvisely s tématem kalendáře. Jednalo se o kalendáře oborové, tj. takové, které se zabývaly nějakým typem činnosti. Jako příklad uvádím tři kalendáře – kalendář

zabývající se školstvím,²³ hasičstvím²⁴ a lovem.²⁵ Lesní a lovcí kalendář vycházel souběžně v češtině a v němčině, ilustrace však byly stejné a v českém kalendáři byly použity i s německými popisky, i když zbytek textu byl v češtině.

Zatímco v Lesním a lovcím kalendáři byly ilustrace s unikátními náměty u kalendářů na všechny měsíce, u druhých dvou kalendářů tomu tak nebylo. I tak byly ale všechny tři sledované soubory ilustrací vytvořeny pravděpodobně pouze pro daný kalendář.

Lesní a lovcí kalendář obsahoval u každého měsíce vyobrazení zvířete nebo scény z lovu. Zobrazované scény mohly, ale nemusely souviset s příslušným měsícem. Například v květnu je zobrazen lov zajíců, v červenci lov kachen a v prosinci lov divočáků.

Naproti tomu učitelský kalendář zobrazuje výjevy související se školou pouze v květnu (dívky ve třídě s učitelkou), červnu (učící se chlapec), červenci (chlapec přinášející domů vysvědčení) a září (rodiče vedoucí děti do školy), v ostatních měsících jsou náměty ilustrací běžné činnosti, vždy však souvisí s dětmi.

Opačný poměr má hasičský kalendář, kde jsou zobrazeny náměty z hasičského života u všech měsíců kromě ledna a března. Mezi náměty nalezneme zobrazení hašení požárů,

²⁰ Od roku 1969 je v tento den slaven svátek Archandělů Michaela, Rafaela a Gabriela.

²¹ Později přejmenováno na svátek Panny Marie Růžencové.

²² Vyskytuje se například v kalendáři *Regensburger Marienkalender*, 1884.

²³ *Kalendář Ústřední matice školské*, 1885.

²⁴ *Hasičský kalendář rodinný*, 1885.

²⁵ *Lesní a lovcí kalendář*, 1867.

Obr. 11. Část strany z *Lesního a lovího kalendáře* (1867), původně německá ilustrace v českém kalendáři.

nástup hasičů, ale také osvětu (z ilustrace není zřejmé, jestli se jedná o osvětu mezi hasiči nebo mezi lidmi, na věci to ale nic nemění). V lednu je tématem ples, což na jednu stranu

nemusí souviset s hasiči, na druhou stranu se dá interpretovat jako ples hasičský.

Zdaleka ne všechny kalendáře tohoto typu obsahovaly ilustrace, které by se přímo zabývaly tématem kalendáře, u některých oborových kalendářů byly použity běžné štočky.

Čtvrtým a si nejrozšířenějším typem ilustrací jsou ty, jejichž témata se dotýkají každodenního života, což znamená práce a zábavy. U tohoto typu nalezneme nejčastěji podobné kompozice a stejné štočky u různých výrobců kalendářů. Většina námětů je předvídatelná, uvádím jejich stručný přehled.

Leden byl ve znamení bruslení, stavění sněhuláka a scén „doma u kamen“. Téměř v každé kompozici ale nalezneme motiv sání tažených koňmi.

Únor byl ve znamení masopustu a plesů, výjimečně se objevuje ještě scéna ze zimní přírody.

Obr. 12. Jarní povodně. *Pilger aus Prag*, 1862.

Obr. 13. Dostaveníčko s nevtaným svědkem. *Česko-moravská pokladnice*, 1862.

Obr. 14. Nezvaní hosté ve vinohradu. *Česko-moravská pokladnice*, 1862.

Obr. 15. Na lov je nutné se posilnit. *Pilger aus Prag*, 1862.

Obr. 16. Děti uprostřed jedí chléb a pes v pravém rohu si ukradl jitrnici. *Mährisch-Schlessischer Auskunfts-Kalender*, 1890.

Březen znamenal již počátek zemědělských prací, nalezneme ale také zobrazení povodní.

V dubnu práce na polích pokračovaly, často ale nalezneme i téma aprílového počasí a výjimečně aprílové žerty.

Květen byl lásky čas, což se odrazilo i na tématech ilustrací. Kromě dostaveníček byly tématy ilustrací také majáles a Filipojakubská noc (čarodějnice).

Červnu dominují polní práce, v kalendářích určených městským obyvatelům také téma výletů.

V červenci byly zobrazeny sklizně sena a letní zábavy, srpen byl ve znamení žní a dožíněk.

V září nastupovala sklizeň ovoce, v říjnu pak sklizeň vína a vinobraní.

V listopadu byla v kontrastu s veselým říjnem hlavním námětem Památka všech věrných zemřelých, v některých případech lovy.

Ústředním tématem prosince byly Vánoce, ale také se objevovaly zabijačky, zpracování dřeva na otop a předení.

Takto ve výčtu vypadají témata běžně, až nudně. Pokud si ale ilustrace díky technice zvětšíme a podíváme se na ně blíže, najdeme překvapivé, někdy komické detaily. Právě v takových detailech je kouzlo těchto ilustrací. V budoucnu by bylo zajímavé zmapovat ilustrace kalendářových částí většího souboru kalendářů, než jsem udělala v tomto příspěvku, a spojit je s obsahovou analýzou celých svazků kalendářů. Předpokládám, že by se přišlo na to, že jednotlivé kalendáře měly více společného než podobu kalendářových částí, i když nepředpokládám, že by se objevila další velká skupina totožných kalendářů, jako je ta, kterou jsem ve své publikaci nazvala „Regionální kalendáře se společným obsahem“.²⁶

Prameny:

Česko-moravská pokladnice: obrázkový kalendář na obyčejný rok 1862. V Praze: Karel Bellmann, 1861.

Česko-moravská pokladnice: obrázkový kalendář na přestupný rok 1864. V Praze: Karel Bellmann, 1863.

Česko-moravský posel: kalendář pro vlastenecká města i dědiny koruny české na přestupný rok 1884. V Praze: B. Stýblo, 1883.

Duxer Bote: illustrierte Volkskalender für das Jahr 1897. Dux: Carl Scheithauer's Buchhandlung, 1896.

Der Hausfreund: kleiner katholischer Kalender für das gemeine Jahr 1863. Prag: Friedrich Stýblo, 1862.

Hasičský kalendář rodinný na obyčejný rok 1895. V Praze: Tiskem a nákladem J. Otty, 1894.

Illustrierter Kalender für das Egerland. Eger: Druck und Verlag von A.E. Witz, 1883.

Der Jahresbote: prager Haus- und Kirchen-Kalender für das Jahr 1857. Prag: Fr. Stýblo, 1856.

Kalendář českých rodin na rok 1890. V Praze: Tiskem a nákladem knihtiskárny F.B. Batovce, 1889.

Kalendář Ústřední Matice školské na rok 1885. V Praze: Václav Beneš-Šumavský, 1884.

Lesní a loví kalendář na rok 1867. V Praze: Český spolek lesnický, 1866.

Mährisch-Schlessischer Auskunfts-Kalender für das Gemeinjahr von 365 Tagen 1890. Brünn: Friedr. Irrgang, 1889.

Neuer Kalender auf das gemeine Jahr 1827. Leitmeritz: Carl Wilhelm Medau, 1826.

Neuer Kalender auf das Schaltjahr 1832. Leitmeritz: Carl Wilhelm Medau, 1826.

Neuer Kalender auf das Schaltjahr 1836. Prag, Leitmeritz und Leitmeritz: Carl Wilhelm Medau, 1835.

Nového Palečka humoristický kalendář na rok 1889. V Praze: Nákladem časopisu Nový Paleček, 1888.

Der Pilger aus Prag: Kalender für 1862. Prag: F.A. Credner, 1861.

Der Pilger aus Prag: Kalender zur Unterhaltung, Belehrung und Erbauung für das gemeine Jahr 1863. Prag: Druck und Verlag der katholischen Buchhandlung des Friedrich Stýblo, 1862.

Prager Bote: illustrirter Volkskalender für das Jahr 1883. Prag: Alois Hynek, 1882.

Regensburger Marienkalender als Volks-Kalender für Böhmen und Mähren für das Jahr 1881. Prag: Druck und Verlag der Cyrillo-Method'schen Buchdruckerei, 1880.

Svatováclavský kalendář na obyčejný rok 1874. V Praze: Tiskem a nákladem Cyrillo-Methodějské knihtiskárny, 1873.

Literatura:

BOSÁKOVÁ 2012: BOSÁKOVÁ, Zdenka. Kalendářní kolek jako způsob regulace vydávání knižních kalendářů v 19. století. In: *Studia bibliographica Posoniensia 2012*. Bratislava: Univerzitní knižnice, 2012, s. 206–214.

BOSÁKOVÁ 2015: BOSÁKOVÁ, Zdenka. *České knižní kalendáře 19. století*. Brno: Moravská zemská knihovna v Brně, 2015.

HORA-HOŘEJŠ 2013: HORA-HOŘEJŠ, Petr. Mikoláš Aleš – Před sto lety zemřel nejčestější z malířů. *Vital plus* [online]. 2013, 16. 7. 2013, 7(2) [cit. 2018-05-27].

Dostupné z: <https://vitalplus.org/mikolas-ales-pred-sto-lety-zemrel-nejcestejsi-z-maliru/>

VONDRUŠKA 2005: VONDRUŠKA, Vlastimil. *Církevní rok a lidové obyčaje, aneb, Kalendárium světců a světic, mučedníků a mučednic, pojednávající o víře českého lidu k nim, jakož i o liturgii katolické*. České Budějovice: Dona, 2005.

PhDr. Zdenka Bosáková
Národní knihovna České republiky
Centrální depozitář, Sodomkova 2/1146,
102 00 Praha 15 – Hostivař

²⁶ Jednalo se o skupinu kalendářů, které se lišily pouze názvem a nakladatelskými údaji. Vycházely v 80–90. letech 19. století na území Čech (zaznamenala jsem je hlavně v Praze a oblasti severozápadních Čech). Regionální proto, že v názvu měly název města, ve kterém vyšly (například *Duxer Familienkalender*, *Leitmeritzer Bote* a jiné). V některých případech byl na konec textu připojen jeden článek o příslušném městě.